

Intézményi megközelítések a társadalomtudományban

Az intézményes szemlélet egyre jelentősebb elméleti megközelítésmóddá válik nemcsak a társadalomtudományokban, hanem a tudományos élet más területein (lásd pl. közgazdaságtani Nobel-díjak 1991, 1993, 2009) és a közgondolkodásban is. Az intézmények határozzák meg a közösségi lét mindennapjait, oly módon szervezve a társadalmi életet, hogy a társadalom tagjai a közösség számára szükséges funkciókat ellássák. Az intézmények alapvető integrációs eszközei egy társadalomnak. A különböző csoportok integrációja, részvétele, lehetőségeik alapvetően attól függenek, hogy milyen intézmények léteznek a társadalomban, ezek hogyan működnek, és mennyire inkluzívak (Sen 2004). Az alapvető intézményekhez való hozzáférés, az írott és íratlan konszenzusok, normák, az intézmények működésének ismerete így jelentősen befolyásolja egyes csoportok helyét a társadalomban.

Egyre több esetben teszik fel azt a kérdést az emberek, a kutatók, a döntéshozók, a bürokraták, hogy miért és hogyan működnek, válnak hatékonyvá, hasznossá vagy épp feleslegessé egyes intézmények, hogyan erősödnek meg, vagy éppen vesznek el szabályok, szokások, normák a társadalomban. Hogyan változnak az intézmények, az intézményrendszerek, és mi okozza ezt az átalakulást: az eltérő kultúrák találkozása, a durkheimi értelemben vett társadalmi áramlat hatása, vagy valami egészen más? Számtalan kérdés merül fel az intézmények vizsgálata kapcsán, melyek egy részére megpróbálunk választ találni az itt közölt írásokban.

Az egyes társadalomtudományi ágakban széles körben elterjedt az intézményi megközelítés kettős tagolása régi és új institucionalizmusra (lásd pl. DiMaggio és Powell 2011). A régi institucionalizmusban az intézmények szabályokként és konvenciókként határozzák meg, a régi institutionalisták elsődlegesen a konkrét intézményeket vizsgálják. Az új institutionalisták megkülönböztetik az intézmények tényleges és absztrakt formáját, és mindkettővel egyaránt foglalkoznak (Gronning 2008). Folyamatosan jelennek meg azonban újabb és újabb tagolások. Scott (1995) már három generációra osztja az institucionalizmust: a régi (old) regulatív, a „középkorú” (middle-aged) normatív és az új (new) kognitív institucionalizmusra. Gronning még egy típust alkot, az ősi (ancient), a szokásokat középpontba állító megközelítést. Ezekben a felosztásokban és elnevezésekben (amik bár első-

sorban létrejöttük időpontjára utalnak) nem lehet nem észrevenni azt az olvasatot, amely szerint a típusok az institucionalista elmélet fejlődési szakaszaiként értelmezhetőek, az ősitől (ancient) egészen az újig, vagy ahogy Gonning nevezi, a fiatalig (young). Vannak szerzők, akik valóban egyfajta tudományos haladásként értelmezik a régítől az új institucionalizmusig megtett utat. Egy részük azt állítja, hogy ez a haladás folytonos fejlődés eredménye, de DiMaggio és Powell (2011) ezzel szemben például a két megközelítés közötti jelentős különbségeket hangsúlyozzák. Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a különböző megközelítések mind a mai napig léteznek, jelen vannak a tudományos életben (pl. Hodgson a régi institucionalista megközelítést alkalmazó kortárs közgazdász, lásd Kapás 2003). Szerintük tehát szó sincs arról, hogy a régi institucionalizmus mára már lezárt, túlhaladott megközelítés volna, az elnevezés ebben az értelemben pusztán csak arra utal, hogy régebb óta használják a társadalomtudományokban, mint az új institucionalizmust.

Az intézményi megközelítés értelmezhető önálló diszciplínaként, alkalmazott metodikaként is, és így Merton középszintű elméleteként is meghatározható. A középszintű elméletek jellemzője, hogy „...közbülső helyet foglalnak el a mindennapi kutatásban bőségesen tenyésző kisebb jelentőségű, de szükséges munkahipotézisek és ama mindent átfogó rendszeres erőfeszítések között, melyek célja valamilyen egységes elmélet létrehozása, hogy azután ezzel az elmélettel magyarázzák a társadalmi viselkedés, a társadalmi szervezet és változás valamennyi megfigyelt szabályszerűségét” (Merton 2002: 63). Merton megállapítása szerint a középszintű elméletek korlátozott számú feltevést tartalmaznak, melyekből logikailag levezethetőek és empirikusan igazolhatóak bizonyos hipotézisek, amik nem elszigeteltek, hanem nagyobb hatókörű elméletekben egyesülnek. S mivel eléggé elvontak ahhoz, hogy a társadalmi magatartás és struktúra legkülönbözőbb területeire alkalmazhatóak legyenek, így többet jelentenek pusztá leírásnál vagy empirikus általánosításnál. A középszintű elméletek ezáltal csökkenthetik a feszültséget a mikro- és makroszociológiai szemléletmód között.

Véleményünk szerint az intézményi megközelítésre jellemzőek a mertonai középszintű elmélet kritériumai. Eddigi áttekintésünkben nyilvánvaló, hogy az intézményi megközelítés nem zárt, egységes elmélet, a különböző megközelítések eltérő intézménydefiniciókkal dolgoznak, az intézmények harmonikus vagy konfliktusos működéséből indulnak ki, s ezek az elméleti megfontolások meglehetősen eltérő kutatási kérdéseket, eredményeket, szemléletmódokat eredményeznek. A különböző megközelítések azonban egyaránt alkalmazhatóak a gyakorlati jelenségek megragadására, és személyközi, intézményeken belüli viszonyok, mechanizmusok leírására is, hiszen az institucionalizmus egyszerre igyekszik feltárni azokat az általános működésmódokat, amelyek közös elemei számos, látszatra nagyon különböző társadalmi szituációnak, és hangsúlyozza a konkrét intézményi megoldások rendkívüli sokszínűségét, miközben az egyén és az intézmények közötti viszonyra kölcsönhatásként tekint.

Az institucionalista kutatások módszertana, vizsgálatuk tárgya tehát nem egységes és kizárólagos. Szántó Zoltán az egyes diszciplínákat az alapján kategorizálja, hogy makro- vagy mikrojelenségeket makro- vagy mikrometodikával magyaráznak-e (Szántó 1998). Az intézményi megközelítést alkalmazó diszciplínák is kategorizálhatóak ez alapján. Míg például a közgazdaságtanban a racionális döntés elméletéből kiinduló institucionalizmusnak az egyén, az egyéni cselekvő a kiindulópontja (mikrotematika), addig a szociológia a kultúra, az intézmények felől közelít kutatása tárgyához, s az egyénnel meglehetősen mostohán bánik (makrotematika). Szántó a régi és az új institucionalizmus elkülönítésével párhuzamosan különbözteti meg a makro- és a mikrometodikát. A régi institucionalizmus makroközelítést

és makrotematikát, míg például az új politikai gazdaságtan, a közösségi döntések elmélete, bár szintén makrotematikát alkalmaz, de mikrojelenségek magyarázatára. Szántó az első eset kapcsán azt állítja, hogy „a tárgyat alkotó makrojelenségek (pl. társadalmi-kulturális rendszerek, funkcionális alrendszerek, társadalmi tények, társadalmi struktúrák, intézmények, fejlődéstörvények, termelési viszonyok) magyarázatát közvetlenül makrojelenségekre alapozzák” (Szántó 1998: 93). Míg a második esetben „Ugyancsak hasonló megközelítést alkalmaznak a neoinstitutionalista közgazdaságtan képviselői a gazdasági intézmények – piacok és hierarchiák (vállalatok), tulajdonjogok, tranzakciós költségek, megbízó-megbízott kapcsolatok stb. – elemzésében” (uo.). Szántó szerint tehát az intézményi megközelítés makro- és mikrojelenségek magyarázatára egyaránt alkalmazható. Talán éppen az teszi igazán jól használhatóvá az intézményi megközelítést, hogy rugalmasan használja az adott módszereket. Ezenkívül, főleg a szociológiában és a gazdaságtörténetben, az intézmény mezoszintű, közvetítő szerepet betöltő fogalomként jelenik meg, és ily módon alkalmazható a kutatásokban. Ilyen értelemben az intézmény és az intézményi megközelítés kiválóan alkalmassá válik mikroszintű cselekvések megfigyelésével makroszintű jelenségek magyarázatára és leírására is, egyfajta mezoszintű elemzési egységet alkotva.

Mint tudományelméleti irányzat, elsősorban négy társadalomtudományi területen érezhető a hatása: a szociológiában, a politikatudományban, a közgazdaságtanban és a történettudományban.¹ Talán a közgazdaságtanban a legelterjedtebb az intézményes megközelítés: az intézmények és a racionalitás (konstruktivista hagyomány vs. ökológiai racionalitás), az intézmények és a társas preferenciák, az intézmények mint kulturális hiedelmekbe ágyazott játékegyensúlyok, és a közösségek kontra állami intézmények működésének vizsgálataiban is megjelenik. Kapás Judit (2003) az új intézményi közgazdaságtan érdemének tartja, hogy olyan koncepciókat dolgozott ki, melynek segítségével többek között a közgazdaságtan egyik alapfogalmának számító piac is az elemzés tárgyává válhatott. Bowles válogatásunkban megjelenő cikkében öt piaci és gazdasági intézményi hatást definiál, melyek befolyásolják az egyéni preferenciákat. Míg ő elsősorban az intézményi hatások preferenciákra gyakorolt hatásait vizsgálja, Kapás (2003) a Dulbecco–Dutraive szerzőpáros írására hivatkozva kölcsönhatásról beszél, „az intézmények és az egyének endogén kapcsolatban állnak, azaz az egyének megalkotják és megváltoztatják az intézményeket, de az intézmények is hatnak az egyénekre, elsősorban az egyének preferenciáira” (Dulbecco és Dutraive 2002: 1084).

A szociológiai institucionalizmusban a kultúrának mint alapvető struktúrának mindenhol központi szerepe van. Finnemore kötetünkben megjelenő cikke mellett érvel, hogy a kulturális normák, szabályok hozzájárulnak a szervezetek, az államot, sőt magát az egyéni cselekvőt is. Az intézményeket tágabb értelemben a társadalmi szabályok megszilárdult és széles rétegekben használt rendszereiként kezelik, melyek a társas interakciókat strukturálják (Hodgson 2006). Ilyen rendszernek tekinthető a pénz, a beszélt nyelv, a jogrendszer, az illemszabályok. A formális szabályok mellett az informális szabályok vizsgálatára is nagy hangsúlyt fektetnek, és ezek megszilárdulását, társadalomba való „beágyazottságát”, korlátozó és egyben lehetőségeket teremtő voltát vizsgálják.

¹ Az intézményi megközelítés több társadalomtudományi területen is jelen van, így az intézmény fogalmát különböző értelemben használják a különböző irányzatokban. Mégis kialakult egy jellemző terminológiai eszköztár. Ilyen kifejezések például a lock-in, az útfüggőség (path dependency), vagy a megszakított egyensúly (punctuated equilibrium), melyeknek sok esetben nincs bevett magyar megfelelőjük, jelezve ezzel a megközelítés periferikus jellegét Magyarországon.

A politikatudományon belül az intézményi megközelítés az intézmények felől értelmezi a politikai jelenségeket. Az intézmények olyan formális és informális szabályokként értelmeződnek, „melyek alapvetően meghatározzák a politikai viselkedést” – fogalmaz Szalai (2011: 35), aki a kötetben megjelenő cikkében szakirodalmi áttekintést is nyújt a témáról.

A történettudományban „a (neo)institucionalista közgazdaságtan háttérével a hetvenes-nyolcvanas években új vállalattörténet alakult ki, amely azonban nem újnak, hanem egyszerűen a »business history«-nak nevezi magát, [...és] a fejlődés mikroszinten megragadható mozzanataira keres magyarázatot, alapvetően kvalitatív módszertani eszközökkel. Inkább deskriptív modellekkel dolgozik, elemzési alapegysége nem az individuum, hanem az egyének implicit vagy explicit szerződésein alapuló intézmény. [...] Kedvelt eljárása esettanulmányok készítése révén a modell finomítása. Előszertettel vesz át eljárásokat más társadalomtudományok repertoárjából” (Kövér 1999: 285). Az intézményi megközelítés ma már korántsem csak a vállalatokra koncentrál, érdeklődési körét kiszélesítve a társadalmi jelenségeket is intézményként kezeli (lásd pl. a birtokrendszer Kövér György vizsgálatában, a válás Mátyai Mónika munkáiban, vagy David a kötetben szereplő, a billentyűzetkiosztás történetét vizsgáló cikkében).

De vajon hogyan egyeztethetőek össze ezek az egymástól látszólag nagyon eltérő institucionalizmusok, van-e egy közös keret, ami összefogja a különböző tudományágakban különbözőképpen megjelenő megközelítéseket? Ami ezeket az irányzatokat összekötheti, az az, hogy kiemelt szerepet tulajdonítanak az intézményeknek a társadalom működésének, a politikai és az egyéni cselekvések magyarázataiban.

Alábbi válogatásunkban arra törekszünk, hogy megmutassuk, milyen sokféle intézményi megközelítés van, mennyiféleképpen definiálható az intézmény fogalma. Az intézményi megközelítések sokfélesége és a változásra adott különféle válaszok megjelenítése mellett válogatásunkban fontos szempont volt, hogy azokat az alapvető, mára már klasszikusnak tekintett szerzőket, megközelítéseket (David, North, Bowles) is bemutassuk, akiknek/amiknek nagy szerepük volt az intézményi szemléletmód és a különböző megközelítések ki- és továbbalakulásában, hiszen Magyarországon az intézményi megközelítés alig van jelen a társadalomtudományokban. Ugyanakkor célunk volt az is, hogy láthatóvá váljék, hogy a különböző tudományágakban létrejövő intézményi megközelítések nem feltétlenül egymást kizáró, versengő elméletek, hanem egymást kiegészítő, megteremkenítő módon is tekinthetünk rájuk. Szerzőink egy része is azon az állásponton van (lásd pl. Szalai, Bowles), hogy gyümölcsöző lehet más institucionalista nézőpontok megismerése, megértése. Szalai cikkében arra törekszik, hogy az ún. ideák (ideas) bevonásával a szintézis lehetséges irányait felvázolja. Állítása szerint „az interpretatív megközelítések alkalmazásával egy új szintézis öltött testet az ún. diskurzív institucionalizmus (discursive institutionalism) képében”, mely a korábbi irányzatok párbeszédére törekszik, s emellett sikerrel köti össze a makro-, illetve mikroszinteket, ötvözve a struktúra, illetve a cselekvő felől közelítő elméletek eltérő nézőpontjait. Ezzel szemben Finnemore cikke elején kategorikusan kijelenti, hogy „az intézmények pozitív elméleteivel dolgozó racionálisválasztás-kutatók vagy az új intézményi közgazdaságtan művelői szociológiai értelemben egyáltalán nem is institutionalisták (és ez fordítva is igaz)” (Finnemore 2011: 98). A szociológiai institucionalizmus Finnemore leírása alapján olyan merev elméletként jelenik meg, mely mindent képes megmagyarázni a – csak meglehetősen problémás módon definiálható – kultúra fogalmával. Talán éppen ebből eredeztethető a más megközelítésekkel szembeni elzárkózása. Ugyanakkor meglepő mó-

don Finnemore kívánatosnak tartaná, ha a szociológiai institucionalizmus és a politikatudomány nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó ága közötti diskurzus aktívabbá válna.

Közös keret a változás vizsgálata is, ami egyaránt központi kérdésévé vált a kezdetekben az intézmények állandóságából, stabilitásából kiinduló szociológiai, politikatudományi (David, Finnemore, Szalai), illetve az elsősorban az egyének döntéseire alapozó közgazdasági elméleteknek is. Vajon hogyan változnak az intézmények (Szalai, Légmán), mik vezethetnek a társadalom intézményes átalakulásához? A változások hirtelen, drasztikus módon következnek be, vagy lassú, folytonos változásról beszélhetünk (North, Fiori)?

Szalai olyan modell megalkotására törekszik, amely képes „magyarázni mind az intézményi genezist, mind a változást”, és cikkében bemutatja, hogy az ideák milyen szerepet tölthetnek be az intézményi változás magyarázatában az egyes irányzatokon belül (Szalai 2011: 36).

A Dimaggio–Powell szerzőpárosnak az új institucionalizmusról írt könyve az intézményi megközelítés egyik alapvető művévé vált. A könyv itt közölt bevezetőjében egyfajta összegzést adják azoknak a tudományos elméleteknek, melyek hatással voltak az új institucionalizmus megszületésére, rövid áttekintést nyújtanak a régi institucionalizmustól kezdve egészen Parsons rendszerelméletéig, illetve az etnometodológiáig. Mindeközben megismerhetjük az új institucionalizmus világát is, azt, hogy milyen alapvető kérdések foglalkoztatják az irányzat követőit, mit és hogyan vizsgálnak, milyen új válaszokat tudnak adni régi kérdésekre, illetve az intézményeket ért új kihívásokra.

Finnemore szerint az institutionalisták arra törekednek, hogy „a történeti változásokat általánosítva tudják értelmezni [...] és kutatásaik meggyőző bizonyítékot adnak a globális kulturális homogenizálódásra” (Finnemore 2011: 99). Bizonyos formális szervezetek nem azért terjedtek el s maradnak változatlan formában fenn, mert hatékony a működésük, hanem mert az őket körülvevő környezet támogatja és legitimálja a működésüket. Ez azonban az intézmények állandóságát, változatlanlanságát feltételezi, s ebben a megközelítésben meglehetősen nehezen értelmezhető, hogy mi okozza az intézmények átalakulását, az intézmények közötti konfliktusokat, az ellentéteket. Bár Finnemore szerint a változások magyarázhatóak az egymásnak ellentmondó normatív elemekkel, azt azonban ő is elismeri, hogy az egyéni cselekvők elhanyagolásával kevésbé hatékony a társadalmi struktúra változásainak vizsgálata.

Bowles (2011) az egyéni preferenciák változását befolyásoló intézményi tényezőket vizsgálja. Számos antropológiai, résztvevő megfigyelésen alapuló és surveykutatást hoz példaként annak bizonyítására, hogy a korábbi közösségi, kulturális gyakorlatok az új intézmények bevezetésével hogyan változtatják meg az egyéni preferenciákat és szokásokat. Cikkében a preferenciák és a piac kapcsolatát, a termékek és szolgáltatások előállításának és elosztásának egyes típusait (kapitalista, kommunista, patriarchális korporatív stb.) vizsgálja, melyek egy bizonyos szabályrendszer mentén szerveződnek. A rendszer alapját szerinte nem klasszikus exogén, hanem endogén tényezők adják, mint például a rokoni viszonyok, az életkor, az ajándék vagy a cserealapú rendszer stb. Állítása szerint a preferenciák és a kultúra esetében is lehet evolúcióról, tehát változásról beszélni.

David (2011) gazdaságtörténeti cikkében a QWERTY billentyűzet megjelenésének és elterjedésének történetével az intézményi stabilitást, a kevésbé hatékony jelenségek intézményes rögzülését szemlélteti, az útfüggőség működési mechanizmusát illusztrálva ezzel, s így Finnemore-hoz hasonlóan az ő cikkében is háttérbe szorul a változás, átalakulás kérdésköre. David cikke az útfüggőség bemutatásának archetípusává vált, melyet sok kritika ért,

és számos konstruktív vitát generált a tudományos életben. A cikk hatására napjainkban már három szintjét különböztetik meg a lock-in jelenségnek, vizsgálják az egyensúlyi pontokhoz vezető utak kialakulásának valószínűségét, és megalkották a lock-out kifejezést is. Továbbá a billentyűk története azon kevés tudományos írások közé tartozik, mely bekerült a közgondolkodásba is, QWERTY-gazdaságtan (economics of QWERTY) néven híresült el (Liebowitz és Margolis 1999).

Légmán (2011) az örület, örültek társadalmi helyzetén, a közösségekben megjelenő intézményes megoldásokon keresztül vizsgálja az intézményes változás lehetőségét. Az örület megítélése szerinte társadalmi konszenzuson alapul, és ez képeződik le a pszichiátriai intézmények kialakításában, melyeket a weberi értelemben vett bürokratikus szervezeteknek tekint. Írásában tehát a formális és informális szabályok inkonzisztenciájára hoz példát, amennyiben a formális szabályok ugyan megengednék a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak társadalomba való integrálását, ez azonban nem manifesztálódik. Állítása szerint Magyarországon a pszichiátriai betegségek intézményes alapokon történő kezelése általában együtt jár a rendszerbe kerülők társadalmi kizárásával, s a rendszer működése ezt termeli újra. Légmán a QWERTY-cikkben megjelenő útfüggőségből kiindulva mérlegeli a magyarországi pszichiátriai intézményrendszer átalakulásának lehetőségeit.

Fiori cikkében North elméletének azon aspektusát vizsgálja, ami az intézményi változások mikéntjét boncolgatja. North szerint az intézmények (melyek a formális és informális korlátok, normák alapján írhatóak le) változásai magyarázzák a társadalmi átalakulásokat is. Fő kérdése, hogy a változások vajon hirtelen megszakításokkal, vagy lassú, szerves átalakulásként zajlanak. Világunk felgyorsulása jelentősen befolyásolja a változások menetét és módját, „a »felgyorsulás« okozta erős bizonytalanság megváltoztatja a hagyományos viselkedési kódok és szabályok által kijelölt választások paramétereit.” North „a véletlenek szerepét hangsúlyozza az intézményi átalakulás folyamatában: minél inkább szemben állnak egymással a szabályok, a véletlen annál inkább meghatározhatja a folyamat végeredményét, és annál kevésbé képes az (informális szabályokban megtestesülő) múlt a változás irányát befolyásolni” (Fiori 2011: 202).

Krémer írásában a biztonság intézményének – illetve a biztonság manifesztálódásaként megjelenő rendőrségnek – az átalakulásait mutatja be. Tanulmányában a hatalmi berendezkedés által meghatározott informális szabályok mint az adott kornak megfelelő igények öltetnek testet, s válnak formális szervezetté, a rendőrséggé. „Az intézmények feladata, hogy a közös valóságot ideiglenesen stabilizálják, miközben fenntartják a dinamikáját” (Krémer 2011: 204). Ilyen értelemben Krémer a változásokat inkább graduális módon fogja fel, „a rendőrség a közös valóságot realizálni hivatott szervezetek egyike, pontosabban a közös valóságot mint biztonságot és mint társadalmi problémát a rendőrség maga is konstruálja” (i. m. 206).

Hivatkozott irodalom

- David, Paul A. (2011): Klió és a QWERTY közgazdaságtana. *Replika* (74): 159–167.
- Bowles, Samuel (2011): Endogén preferenciák: a piacok és más gazdasági intézmények kulturális következményei. *Replika* (74): 119–158.
- DiMaggio, Paul J. és Walter W. Powell (2011): Új intézményi megközelítés a szervezetelméletben. Bevezetés. *Replika* (74): 63–95.
- Dulbecco, Philippe és Véronique Dutraive (2002): Processus de marché et changement institutionnel: pour un dialogue entre traditions autrichienne et institutionnaliste. *Revue d'économie politique* 112(2): 229–253.
- Finnemore, Martha (2011): Normák, kultúra és a politika világa: meglátások a szociológiai institucionalizmusról. *Replika* (74): 97–117.
- Fiori, Stefano (2011): A változás alternatív víziói Douglass North új institucionalizmusában. *Replika* (74): 187–204.
- Gronning, Terje (2008): *Institutions and innovation systems. The meanings and roles of the institution concept within systems of innovation approaches.* (Paper presented at the 25th Celebration Conference 2008, Copenhagen, CBS, Denmark, June 17–20.)
- Hodgson Geoffrey M. (2006): What are Institutions? *Journal of Economic Issues* 40(1): 1–25.
- Kapás Judit (2003): A piac mint intézmény – szélesebb perspektívában. *Közgazdasági Szemle* 50(12): 1076–1094.
- Kóvér György (1999): Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. *Aetas* 1–2: 285–293. Interneten: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00011/1h-15.html> (letöltve: 2011. 10. 20.).
- Krémer Ferenc (2011): A biztonság intézménye és a rendőrség. *Replika* (74): 205–230.
- Légmán Anna (2011): Állandóság vagy átalakulás? A magyar pszichiátriai ellátórendszeréről. *Replika* (74): 169–185.
- Liebowitz, Stan J. és Stephen E. Margolis (1999): *Path dependence.* Interneten: <http://encyclo.findlaw.com/0770book.pdf> (letöltve: 2011. 10. 20.).
- Merton, Robert K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest: Osiris.
- Szalai András (2011): Ideák, politika és intézmények: a politikatudomány három „új institucionalizmusa”. *Replika* (74): 35–62.
- Szántó Zoltán (1998): A Makroszociológia mikroalapjairól (multidiszciplináris megközelítésben). *Gondolatok Tardos Róbert „Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára” című tanulmánya kapcsán. Szociológiai Szemle* 8(2): 89–108. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9802szanto.htm> (letöltve: 2011. 10. 20.).
- Scott, W. Richard (1995): *Institutions and Organizations.* Thousand Oaks: Sage.
- Sen, Amartya (2003): Társadalmi kirekesztés. Fogalom, alkalmazás és vizsgálat. *Esély* 6: 3–22.